

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

خداشناسی و توحید در مخزن الاسرار و خسرو و شیرین شمیل خدائی^۱

۱- کارشناسی ارشد ادبیات، دانشگاه آزاد واحد اهر

Email:hasan_khodaei7272@yahoo.com

چکیده

مضامین خداشناسی و توحید در ادبیات فارسی در آثار اکثر شاعران دیده می‌شود و علاوه بر اینکه یکی از مضمون‌های همیشگی شعر دینی و عرفانی بوده است، در آثار غنایی و دیگر انواع ادبی نیز آمده است و اغلب شاعران، آغاز شعر خود را با این مضمون آورده‌اند. از شاعران برجسته ادبیات فارسی که به عنوان شاعر حکیم شناخته شده و به این مضامین اهمیت داده، نظامی گنجه‌ای است، وی هم به صورت جداگانه منظومه‌ی حکمی و اخلاقی مخزن‌الاسرار را سروده و هم این مضمون را در منظومه‌های غنایی‌اش آورده است. این امر نشان می‌دهد که نظامی چه در ساحت شعر حکیمانه و چه در ساحت شعر غنایی به خداشناسی و توحید اهمیت ویژه داده است. در این رساله این مضامین در دو منظومه‌ی مخزن‌الاسرار و خسرو و شیرین بررسی شده است. این بررسی نشان می‌دهد: مفاهیمی هم‌چون یگانگی خداوند، اوصاف الهی، شناخت خدا از طریق صفات، اظهار عجز در برابر شناخت حق، آفرینش انسان، آفرینش جهان، توصیف پیامبر (ص) به عنوان انسان کامل، مذمت دنیاگرایی، نفی خودپرستی در راه خدا و ... از مضامین اصلی این موضوع است، هم‌چنین فراوانی این مضامین در مخزن‌الاسرار با توجه به ماهیت حکمی و اخلاقی این منظومه، بیشتر از خسرو و شیرین است. کلمات کلیدی: نظامی، خداشناسی، توحید، مخزن‌الاسرار، خسرو و شیرین.

۱. مقدمه

عالی‌ترین حکمت‌ها و معرفت‌ها علم شناخت خداوند است، زیرا موضوع وجود حق و صفات کمالیه و افعال او است که این موضوع اشرف تمام موضوعات علوم است (الهی قمشه ای، ۱۳۷۹: ۶۳). ذات و سرشت آدمی نیز بر مبنای توحید و خداپرستی است و بالفطره خواهان آن است که خدا را بشناسد، اما درک و شناخت ذات مقدس خداوند به آسانی ممکن نیست بلکه مستلزم آشنایی با علوم دینی و قرآنی و عرفانی است. در ادبیات فارسی، بخشی از شعر فارسی، اختصاص به توحید و خداشناسی دارد و بدین وسیله می‌توان در قالب شعر و داستان با این مضامین آشنا شد و از آن بهره گرفت. شاعران بسیاری در آثارشان، با توجه به آموزه‌های قرآنی و دینی در این موضوع شعر گفته‌اند. از شاعران برجسته‌ای که توانسته در این مضمون اشعار غزلی بسراید، بسراید، نظامی گنجه‌ای است، در اشعار او نوعی جهان بینی الهی و عرفانی، تعلیم اخلاقی و دقایق حکمت نظری و عملی دیده می‌شود. در میان آثارش، منظومه‌ی مخزن‌الاسرار به طور کامل دارای مضامین حکمی و اخلاقی است، منظومه‌های دیگر ماهیت غنایی و تاریخی دارند، اما در تمامی آنها، به ویژه در بخش‌های آغازین به مباحث توحید و خداشناسی پرداخته است.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

در این رساله دو منظومه‌ی مخزن‌الاسرار و خسرو و شیرین در زمینه‌ی توحید و خداشناسی بررسی شده است. مخزن‌الاسرار نخستین اثر اوست که یک مثنوی اخلاقی با مایه‌های عرفانی است که در بیست مقاله تدوین شده است. هر مقاله آن بیانگر یک اندیشه عرفانی و اخلاقی است، ولی خسرو و شیرین یک منظومه غنایی است که در بخش آغاز منظومه و در مواردی در لابه لای سیر داستانی، این مضامین را آورده است. بررسی این موضوع در چند بخش انجام شده است: ابتدا در فصلی مجزا در مورد مباحث توحید و خداشناسی و مباحث مربوط به آن از دیدگاه قرآن، عرفا و متون دینی بحث شده است، سپس در بخشی دیگر نظامی، آثار، اندیشه و عظمت شعری اش معرفی شده است، دو منظومه‌ی مخزن‌الاسرار مشخصاً معرفی شده‌اند و کلیتی از نگرش عرفانی و دینی نظامی در آن‌ها براساس آرای محققان بیان شده است.

بعد از آن در فصل اصلی، دو منظومه در رابطه با موضوع رساله، مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. تمامی ابیات مربوط به موضوع تحقیق، استخراج شده و ذیل عناوین مجزا توضیح داده شده است. هر دو منظومه به صورت همزمان بررسی شده است اما ابتدا ابیات مربوط به مخزن‌الاسرار آمده و سپس شاهد مثال‌ها از خسرو و شیرین آمده است. تحمیدیه یا همان ستایش خداوند در آغاز تمام دیوان‌های شعرای فارسی وجود دارد. در قلمرو ادب فارسی بویژه شعر خداپرستی و اعتقاد به توحید و بحث از صفات جلال و جمال خداوندی به گونه‌ای هنری مطرح شده و شاعران متعددی به یاری فصاحت و بلاغت و خویش به این موضوع پرداخته و با کلام سحرآمیز خود اثبات وجود باری تعالی را مطرح نموده‌اند (پارویسی، ۱۳۸۲). از آن‌جا که پیامبر اکرم (ص) فرموده است: «کلُّ امرٍ ذی بالٍ لم یبدء فیه بسم الله فهو ابر» (هر کار مهمی که با نام خداوند آغاز نشود، ناقص و ناتمام است)، بنابراین بیشتر و تقریباً تمام آثار ادبی ما با یاد و نام مبارک خداوند آغاز شده و به توحید و ستایش و یگانگی او پرداخته شده است.

شالوده و پایه‌ی افکار و اندیشه‌ی یک انسان حکیم، خداشناسی و معرفت اوست. نظامی نیز از این اندیشه مستثنی نیست و در تمام منظومه‌هایش به شناخت پروردگار و معرفت او پرداخته و آن را دستمایه و زیربنای اندیشه‌های خود قرار داده است و در پرتو این معرفت توانسته به ظرافت‌ها و دقایق اندیشگانی راه یابد و اسرار بسیاری از مسایل هستی‌شناسی را که برای دیگران به صورت معما باقی مانده است واکاوی نماید. «نظامی یگانه شاعری است که در سرآغاز منظومه‌ی عرفانی «مخزن‌الاسرار» آیه‌ی تسمیه را به صورت تضمین آورده است» خداشناسی در اندیشه‌ی نظامی به صورت‌های مختلف در شعر او جلوه‌گر شده است. گاه به صورت توحید و حمد باری تعالی، گاه عجز و زبونی در برابر عظمت پروردگار، گاه استمداد از خدا در راه سلوک و زندگی پرخطر دنیوی یا اعتراف به گناه‌آلود بودن خود و طلب مغفرت و بخشایش الهی. «از جمله مواردی که در کلام غالب دین‌باوران، شائیت و مقام ویژه‌ای یافته و اکثر نویسندگان و شاعران سخن‌سنج، در آراستن افتتاح کلام خویش به آن کوشیده‌اند، حمد و ستایش یگانه آفریدگار جهان و اظهار عجز و بندگی به درگاه او و استعانت از رحمت بی‌پایانش برای نیل به توفیق و هدایت است» (قدیریان، ۱۳۸۱). یکی از اصول اعتقادی تمام فرقه‌های اسلامی، اصل توحید است. توحید از نظر متکلمان عبارت از علم به یکتایی خداوند متعال است و این که او را شریک و انبازی که سزاوار صفات او باشد نیست. معتزله، اشاعره و ماتریدیّه در وحدت ذات خدای تعالی اتفاق، ولی در صفات با یکدیگر اختلاف دارند (خاتمی، ۱۳۸۸). «اصول بنیادی نظامی، در تفکر فلسفی، اسلام است و در تمام نگرش‌های وی نسبت به هستی، روابط خالق و مخلوق و روابط خلق با یکدیگر، جهان‌بینی اسلامی او کاملاً مشهود است. دو مکتب بسیار مهم که در تکامل تاریخی اندیشه‌ی اسلامی نقش حساسی داشته است، مکتب اشاعره و معتزله بوده است. نظامی نیز پیرو اشعریان بوده است» (ثروت، ۱۳۹۲). «اصول اعتقادی اشعریان در وهله‌ی اول مخالفت شدید این گروه با نظام تفکر معتزلیان و وهله‌ی ثانی، اصرار در اثبات جبر و انکار اختیار و تأیید تسلیم می‌باشد» (صفا، ۱۳۷۰).

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

نظامی گنجوی، یکی از شاعران بزرگ ایران است که با توجه به قراین موجود در آثار او سال ۵۲۶ ه.ق را برای تولد او و سال ۶۰۳ ه.ق را برای وفات او معتبر دانسته‌اند (زنجانی، ۱۳۷۸: ۱۴). نظامی بی‌گمان یکی از قله‌های شکوهمند شعر فارسی و اندیشه‌ی ایرانی است. از دیدگاه پژوهش‌های تاریخی، جامعه‌شناسی، ادبی، زبان‌شناسی، لغوی، اساطیری و ... کارنامه‌ی شعر او سخت در خور اعتناست. چنین به نظر می‌رسد که سرودن شعر برای نظامی نیازی بوده همچون نفس کشیدن؛ شعر وی جوشش درد آگاهی است و نه سخن آرایبی و از سر سیری. نظامی به احترام ارزش ذاتی انسان و به خاطر حفظ نظم اجتماعی، ندای صلح و برادری می‌دهد (انزلی‌نژاد، ۱۳۹۰). از آثار او هم حکیم بودن را می‌توان دریافت و هم تا حدی تمایلات عرفانی وی را، هر چند در آشکار کردن چنین تمایلی چنان اصراری در آثار خود ندارد (پورنامداریان، ۱۳۹۲). نظامی از حیث پاکی اخلاق و تقوای بیان، در میان همه‌ی شعرای پارسی گو، بی‌نظیر است. در آثار او از آغاز تا پایان یک لفظ زشت و رکیک مشاهده نمی‌شود (دستگردی، ۱۳۷۸: ۳). با توجه به اهمیت مسأله‌ی توحید و خداشناسی در اسلام و همچنین در فرهنگ ما، و با توجه به پررنگ بودن آن در آثار نظامی، در این پژوهش برآنیم تا مضامین توحیدی و خداشناسی و معرفتی را از منظومه‌های مخزن الاسرار و خسرو و شیرین او استخراج و شرح و تبیین نماییم.

پرسش‌های تحقیق

- ۱- مهمترین مضامین در موضوع توحید و خداشناسی در مخزن الاسرار کدام موارد هستند؟
- ۲- آیا منظومه‌ی خسرو و شیرین که یک منظومه‌ی غنایی و داستانی و عاشقانه است، با بسامد بالا به موضوع توحید و خداشناسی پرداخته شده است؟

فرضیه‌های تحقیق

- ۱- مهمترین مضامینی که در مخزن الاسرار در موضوع خداشناسی توحید آمده است عبارتند از: ستایش خداوند، یگانگی او، مناجات و راز و نیاز به درگاه الهی، توصیف قدرت و عظمت خداوند در آفرینش، بیان عجز و ناتوانی انسان از درک عظمت خداوند، ناتوانی عقل از رسیدن به ذات الهی، اعتراف به گناه و عذر آوردن به پیشگاه خداوند و طلب بخشش و مغفرت از درگاه او، شکرگزاری نعمت‌های خداوند، قهاریت و سیاست خداوند و عطا و بخشش الهی از مهم‌ترین مضامین در موضوع توحید و خداشناسی در مخزن الاسرار است.

- ۲- در منظومه‌ی خسرو و شیرین که منظومه‌ی غنایی و عاشقانه است با بسامد بالایی به موضوع توحید و خداشناسی پرداخته شده است.

روش گردآوری اطلاعات

روش کار در این مقاله به این شیوه بوده است: برای اشراف به موضوع در تعیین حدود آن، ابتدا چندین کتاب و مقاله که درباره‌ی نظامی و افکار و اندیشه‌های او جنبه‌های مختلف شعر وی تألیف شده است، مطالعه گردید. سپس منظومه‌ی مخزن الاسرار و خسرو و شیرین از آغاز تا آخر بررسی و خوانده شد و ابیاتی که به نظر می‌رسید حاوی مضامین توحیدی و خداشناسی است، انتخاب و با ذکر شماره‌ی صفحه در برکه‌های ویژه‌ی فیش‌برداری یادداشت و درباره‌ی آن‌ها توضیحات و شرح‌هایی مختصر یا مفصل داده شده است و در نهایت مطالبی از منابع و کتبی که در آن، به توحید و خداشناسی پرداخته شده است، استخراج و در بخش‌های مختلف مقاله که با موضوعات ذکر شده مربوط بود، درج گردیده است.

نتیجه‌گیری

در این مقاله موضوع خداشناسی و توحید که زیر مجموعه‌ی حکمت می‌باشد، در منظومه‌ی غنایی «لیلی و مجنون» و منظومه‌ی داستانی-تاریخی «اسکندرنامه» بررسی و شرح و تحلیل شده است. بررسی نشان می‌دهد که منظومه‌ی لیلی و مجنون با این که

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

ظاهر و موضوع غنایی دارد و در نگاه اول چنین می‌نماید که نظامی تنها به دنبال بیان یک داستان عاشقانه است، اما توجه به آن و تأمل در اندیشه‌های حکیمانه‌ی نظامی نشان می‌دهد که او همچنان در این دو منظومه نیز همچون دیگر منظومه‌هایش از اندیشه‌ی حکمی و توحیدی و خداشناسی دور نیفتاده و بطور وسیع به موضوع توحید و خداشناسی پرداخته است. بلکه از ظاهر غنایی و موقعیت داستان‌ها برای بازگویی اندیشه‌هایش استفاده کرده است، بهترین جایگاه که در آن اندیشه‌های توحیدی و خداشناسی را بازگو کرده است آغاز کتاب و بصورت پراکنده در ضمن داستان یا پایان آن، در مرگ شخصیت‌ها می‌باشد؛ مانند مسأله‌ی آمادگی برای مرگ که حاصل خداشناسی عمیق است، در مرگ شخصیت‌ها به آن پرداخته شده است. نظامی هر دو منظومه را با توحید و خداشناسی آغاز کرده که مهمترین مضامین آن عبارت است از: حمد و ستایش خدا و مناجات و نیایش با خداوند، قدرت خداوند در آفرینش و عدم درک آدمی از کیفیت آن، ناتوانی عقل از درک خداوند و رسیدن به ذات الهی، اعتراف به گناه و تضرع و به درگاه او و طلب مغفرت، قدرت مطلق خداوند، عجز و ناتوانی در برابر قدرت خداوندی و مرگ و بایسته‌های آن. در نتیجه گیری کلی باید گفت نظامی، شاعری است خداجو دارای زهد و دین‌مدار و اهل شریعت و پایبند به اعتقادات دینی و تلاش او این بوده که مخاطب را با ساده‌ترین زبان و تصویر به خداگرایی و توحید سوق دهد و در این مسیر توانسته هم در قالب شعر حکمی و هم شعر غنایی موفق شود.

مراجع

الهی قمشه ای، محی الدین (۱۳۷۹) حکمت عملی یا اخلاق مرتضوی. تصحیح و شرح مهدی الهی قمشه ای. چاپ دوم. قم: قیام.

انزایی نژاد، رضا (۱۳۹۰) گزیده‌ی مخزن الاسرار، تهران: جامی.

نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۹۲) خسرو و شیرین، با تصحیح و حواشی حسن وحیدی دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره

قیصری، داود (۱۳۷۵) شرح فصوص الحکم، تصحیح سید جلال الدین آشتیانی، تهران: علمی و فرهنگی.

کربن، هانری (۱۳۷۳) تاریخ فلسفه اسلامی، ترجمه جواد طباطبایی، تهران: کویر.

لطیفی، رحیم (۱۳۷۸) امامت و فلسفه خلقت، قم: مسجد مقدس جمکران.

مالمیر، تیمور (۱۳۸۶) «تبیین متناقض‌نمای وحدت و کثرت در آثار عطار نیشابوری»، نشریه‌ی دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز، ش ۵۰ (پیاپی ۲۰۱): ۹۷ - ۱۱۸

مجلسی، علامه محمد بن محمدتقی (۱۴۰۳ق) بحار الأنوار، ج ۸۴، بیروت: دارالحیاء التراث

مجلسی، علامه محمد بن محمدتقی (۱۳۶۳) بحار الأنوار الجامعة لدرر اخبار الائمة الاطهار، ترجمه موسوی همدانی، تهران: کتابفروشی ولیعصر.

مطهری، مرتضی (۱۳۵۴) سیری در نهج البلاغه. چاپ دوم. تهران: دارالتبلیغ اسلامی.

مطهری، مرتضی (۱۳۵۷) جهان بینی توحیدی. چاپ دوم. قم: صدرا.

چهارمین کنفرانس ملی نوآوری و تحقیق در فرهنگ، زبان و ادبیات فارسی

The 4th National Conference on Innovation and Research in Persian culture, language and literature

معین، محمد (۱۳۷۱) فرهنگ فارسی معین، تهران: امیرکبیر.

موحد، عبدالحسین (۱۳۶۷) اشارت ها و بشارت ها در گنجینه راز نظامی، تهران: امیرکبیر.

ناصری تازه شهری، ناصر (۱۳۸۴) «تجلی عرفان و تصوف در مخزن الاسرار نظامی»، نشریه ادبیات فارسی (بهارستان سخن خوی)، ش ۳: ۱۶۷ - ۱۸۹

نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۹۲) خسرو و شیرین، با تصحیح و حواشی حسن وحیدی دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره

نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۵) گنجینه حکیم نظامی، با تصحیح و حواشی حسن وحیدی دستگردی، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره

نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۶) مخزن الاسرار. تصحیح و شرح ناصر نیکوبخت، چاپ اول. تهران: چشمه.

نظامی گنجه‌ای، الیاس بن یوسف (۱۳۸۷) خمسه نظامی، براساس چاپ مسکو، تهران: هرمس

الهی قمشه ای، محی‌الدین (۱۳۷۹) حکمت عملی یا اخلاق مرتضوی. تصحیح و شرح مهدی الهی قمشه ای. چاپ دوم. قم: قیام.

یثربی، سیدیحیی (۱۳۷۹) «معرفت شناسی عرفا»، مجله ذهن (ویژه فلسفه و کلام) شماره ۲، صص ۹۸-۱۱۱

یزدان پناه، سیددالله (۱۳۸۸) مبانی و اصول عرفان نظری، قم: موسسای آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

یوسف ثانی، سید محمود، زحمتکش، حسین. (۱۳۹۱). اسما و صفات الهی در عرفان اسلامی با رویکردی به آرای امام خمینی (س)

پژوهشنامه متین، ش ۵۴: ۱۴۱ - ۱۶۲